

אברהם קלבן

על קורות היהודים באסיה הסובייטית בשנות מלחמת-העולם השניה

בספרות העשירה שנושאה מלחמת-העולם השניה טרם הובהרו במידה מספקת קורות הפליטים היהודים בברית-המועצות בשנות מלחמת-העולם השניה.

התעמולה של גרמניה הנאצית כאילו שהיהודים ישבו בשנות המלחמה בעורף הסובייטי והם בבחינת עריקים ומשתמטים — הופצה ברחבי בריה"מ. יש והעוסקים במחקר בארץ הסובייטים על תקופת מלחמת-העולם השניה נמנעים בכוונה מלהזכיר את חלקם של היהודים במלחמה נגד הנאצים בחזית, בקרב הפארטיזאנים, במחתרת ובעבודה ובעמל בעורף. „העמל בעורף לא היה פחות חשוב מהלחימה בחזית“, כתב לא בכדי המארשאל א. מ. ואסילבסקי ב-26.1.1968 בעיתון „רוסיה הסובייטית“. עדיין לא נעשה נסיון מקיף לעמוד על חלקם הרב של היהודים בתעשיה הסובייטית בשנות המלחמה בכלל ובכינונה של זו באזורים המזרחיים של בריה"מ בפרט.

עם ההתקפה הפתאומית של גרמניה הנאצית על בריה"מ ב-22.6.1941 נמלטו רבבות אנשים מהמחוזות הקרובים לחזית מזרחית. בחמשת החודשים הראשונים למלחמה עזבו את מקומות מגוריהם כ-10 מיליון נפשות. חלק גדול מפליטים אלה נמלטו בכוחות עצמם ואחרי טיטולים רבים הגיעו לרפובליקות הסובייטיות שבאסיה התיכונה. קשה לקבוע את מיספר הפליטים היהודים שהגיעו לאזורי רוסיה האסיאתית. חסרים נתונים רשמיים, אך יש המעריכים שמשני מיליון הפליטים שהגיעו לאזורים הנ"ל במשך שנה אחת — מאוגוסט 1941 עד ספטמבר 1942 — כמחציתם היו יהודים. לפי נתונים רשמיים הגיעו אז לרפובליקה האוזבקית כחצי מיליון פליטים; מהם לפלך סאמארקאנד 80,000 ולמחוז קוקאנד 40,000. בכפרים ובקולחוזים שבאוזבקיסטאן התגוררו בשנות המלחמה 30,000.

בין הפליטים היו יהודים, אזרחי בריה"מ הוותיקים ויהודים מהשטחים שסופחו לבריה"מ בשנים 1939—1940: מאוקראינה וביילורוסיה המערבית, בסראביה, ליטא, לאטביה ואסטוניה. מ-12,000 היהודים שנמלטו מלאטביה כ-9,000 הגיעו לאיזור אסיה התיכונה. בין הפליטים באיזור היו גם יהודים מצ'כוסלובקיה, פולין, רומניה ומדינות אחרות.

לא כל הפליטים שנמלטו הגיעו לאזורים המזרחיים. רבים מהם נהרגו בדרך מהפצצות, או מתו בטיטולי הדרכים. נשארו מאות יתומים שנקלטו בבתי-

היתומים הממשלתיים. רבים מיתומים אלה אומצו על-ידי משפחות יהודיות וגם לא-יהודיות.

בסוף 1941 ובחודשים הראשונים של 1942 התחילה העברת האוכלוסיה להיות מאורגנת. אנשים, רובם זקנים וילדים מערים כגון מוסקבה, קייב, חארקוב, דניפרופטרובסק, הועברו למקומות חדשים ביחד עם המפעלים בהם הם עבדו.

בסתיו 1941 התגבר זרם הפליטים בכיוון אסיה. היו אלה אלפי פליטים אזרחי פולין ששוחררו ממקומות ההסגר לפי ההסכם בין בריה"מ עם ראש ממשלת פולין הגולה הגנרל שיקורסקי. רובם הוגלו ב-1940 לסיביר ולאזורי צפון רוסיה בשל סירובם לקבל נתינות סובייטית.

מצבם של רוב הפליטים בשנה הראשונה למלחמה היה קשה מאוד. בעלי-מקצוע מבוקשים הצליחו להסתדר מהר. אך רבים היו חסרי מקצוע או שמעולם לא עבדו עבודה פיזית וקשה היה להם להסתגל לתנאים הקשים של ימי המלחמה. מזון ומיצרכים חיוניים אחרים נמכרו רק לפי תלושים שהפועלים והפקידים היו מקבלים במקום עבודתם; ורבים מהבאים טרם הסתדרו בעבודה. גם בכפרים ובקולחוזים היו תנאי החיים קשים. העבודה היתה מאומצת, מהבוקר עד הערב, בקור ובגשם, ולעתים קרובות חסרו האנשים בגדים מתאימים. מיכסת האוכל הדלה מאוד השפיעה על מצב הבריאות. החורף בשנת 1941/42 היה באסיה התיכונה קשה מאוד. קור עז שרר בנובמבר ובדצמבר 1941. מאות קברים של פליטים יהודים מפוזרים בבתי-העלמין היהודיים והלא-יהודיים בכל רחבי אסיה התיכונה ללא מצבה וללא זכר ליהדותם.

למרות כל הקשיים הצליחו הרבה מהפליטים להתגבר על הרבה מהמכשולים שהזמן גרמם. האוכלוסיה המקומית ברובה הגדול התייחסה בהבנה לפליטים ולא מעטים הושיטו להם עזרה בדיור ובעבודה. לא מעטים היו המקרים שעתידו של פליט יהודי תלוי היה בפקיד שהכריע בגורלו (סידור עבודה, מקום מגורים, לימוד באוניברסיטה, עזרה כספית וכד'). במאמרו של אריך קולקה, "יהודים צ'כוסלובקיים בבריה"מ" ("יד ושם" קובץ מחקרים, "ירושלים תשל"ו, עמ' 232), מביא החוקר סיפורם של פליטים שהיו במצוקה גדולה בסאמארקאנד ועל עזרתו של קולונל אוזבקי, שהושיט להם יד עזרה וזה קבע את גורלם. רבים מהנוער נתקבלו למוסדות ההשכלה המקומיים. בין הסטודנטים היו גם פליטים מהשטחים שסופחו לבריה"מ ב-1939—1940. רבים מהם סיימו את חוק לימודיהם בשנות המלחמה והסתדרו בעבודה במקצועם (מהנדסים, רופאים, מורים, טכנאים). חלק מהם גויס לצבא.

יש לציין שבלי מידת הכנסת-האורחים של הציבור היהודי, גם זה האשכנזי וגם זה הבוכארי, קשה היה לרבים להתגבר על המכשולים הרבים. הפליטים שמצבם היה יחסית טוב יותר עזרו לאחרים הזקוקים לעזרה. בערים הגדולות, כגון טאשקנט, סאמארקאנד, פֶּרגאנה, אוש, התארגנו חברות צדקה לסיוע לפליטים ובמיוחד ליתומים ולחולים.

עובדה היא שמוסדות החינוך הממשלתיים ואנשי ציבור, בני לאומים שונים,

דאגו לאלפי היתומים שהגיעו לאיזור אסיה התיכונה. בבתי-הילדים בקאזאחסטאן נקלטו בשנת 1941 בלבד כ-800 ילדים יהודים שנשארו בלי הורים. למעלה מ-100,000 ילדים נקלטו באוזבקיסטאן, ביניהם אלפי ילדים יהודים שהוריהם היו מגויסים. אמותיהם של רבים מתו בנדודים. כ-200 ילדים ללא הורים היו מגיעים יום-יום בשנים הראשונות למלחמה לתחנת-הרכבת בטאשקנט.

ביוזמתה של י. פ. פישקובה, אלמנתו של הסופר מ. גורקי, שהתגוררה בשנות המלחמה בטאשקנט, הוקם במשרד החינוך של הרפובליקה האוזבקית מדור לחיפוש ילדים. במדור נרשמו שמות הילדים שהגיעו בלי הורים וקרובים. לילדים דאגו נ. א. פישקובה, אלמנת בנו של מ. גורקי, והגברות טולסטוי, איוואנובה ופוגודין (נשיהם של הסופרים אלכסיי טולסטוי, וסולוד איוואנוב וניקולאי פוגודין). בעזרתן של נשים אלו מצאו אבות רבים, שהיו בחזית, את ילדיהם. לא מעטים היו המקרים כאשר תושבים מקומיים וגם פליטים אימצו יתומים.

הפרופסור ו. פייבושביץ' אימץ שתי יתומות שהגיעו מאוקראינה וחניך אותן. שתיהן אף סיימו את האוניברסיטה. בנו היחיד של הפרופסור נפל בחזית. האשה רעיה פראדקין נמלטה עם שני ילדיה מן העיר הומל לאורסק. בעלה מגדל פראדקין היה אז בצבא. כשנודע לרעיה על מותן של שתי נשים ועל ארבעה היתומים שהשאירו בבוכארה, מיהרה להביא את הילדים אל ביתה. אבותיהם של הילדים נפלו במלחמה. לא מעטות היו משפחות אוזבקיות וטאדג'יקיות שאימצו ילדים יהודים וחניכו אותם. רבים מילדים אלה, ובמיוחד בכפרים, אפילו אינם יודעים על מוצאם היהודי.

אנשי ציבור יהודים וביניהם רופאים דאגו לחולים שהיו זקוקים לעזרה. פרופ' משה סלונים, יליד טאשקנט, אירגן קבוצת רופאים מהתושבים הוותיקים: פרופ' ו. פייבושביץ', פרופ' י. קאסירסקי, פרופ' מ. מירוצ'ניק, דוצנט ט. סירוטה, ד"ר י. ז'וטניצקי, ד"ר מרי לובצקיה ואחרים. הרופאים היו בקשר מתמיד עם אנשי הציבור שעסקו בצורכי אלפי הפליטים בטאשקנט. פרופ' משה בן אליהו סלונים הוא אחת הדמויות הבולטות בתולדות הקהילה היהודית בטאשקנט. אביו אליה, עובד דפוס, התיישב בטאשקנט בסוף המאה הקודמת ביוזמתו של עורך העיתון הרוסי „תורכסטאנסקיה וידומוסטי“, מאייב, אשר הזמין ארבעה סדרים לבית-הדפוס. ביניהם היו היהודים אליהו סלונים ולייב דרוז'קין. חברי המערכת, רובם מאנשי האינטליגנציה הרוסית הליבראלית העריכו מאוד את אליהו סלונים שהיה בעל-מקצוע מעולה וגם יודע ספר. אליהו סלונים קירב את בנו למורשת עמנו ותרבותו ולימדו עברית. הבן למד רפואה ובעזרתם של בני עירו מהאינטליגנציה הרוסית הליבראלית ניתנה לו בשנת 1904 האפשרות להתחיל בעבודת מחקר במכון לרפואה בפטרבורג, בירת רוסיה הצארית. ב-1907, אחרי שקיבל את התואר דוקטור לרפואה, חזר לטאשקנט והמשיך לעבוד בבית-החולים. אחרי מהפכת אוקטובר, כשנפתחה האוניברסיטה בטאשקנט בשנת 1920, היה פרופ' משה סלונים אחד ממייסדיה של הפאקולטה לרפואה באוניברסיטה. שמו היה ידוע גם בחוגי הרפואה בחוץ-לארץ.

בשנות מלחמת-העולם השניה אושפזו אלפי חיילים וקצינים פצועים בבתי-החולים שבערי אסיה התיכונה ולאחר ריפויים חזרו רובם לחזית. תרומתו של משה

סלונים בשנים אלו היתה גדולה בפראקטיקה ובמחקר. בשנת 1944, כשנוסדה האקאדמיה המדעית של הרפובליקה האוּבֵּקית, הוא נתקבל כחבר האקאדמיה. הרופא, המורה והחוקר משה בן אליהו סלונים, שנודע בראש וראשונה כאדם ויהודי בעל לב חם, נפטר ב-26 במאי 1945.

אסיה התיכונה הפכה בשנות המלחמה לאחד המרכזים התעשייתיים והמדעיים החשובים ביותר בעורף הסובייטי. הודות למאמציהם של רבבות פועלים הועברו מאות מפעלים חיוניים מזרחה. לא רבים הם המיסמכים שפורסמו בבריה"מ על המפעלים האלה ועל תנאי הקיום של עובדיהם. מהדו"ח של ש. ה. גינזבורג, שר השיכון בשנות המלחמה, אנו לומדים על התנאים הקשים של הפועלים שהקריבו את חייהם כדי להציל את המפעלים מהשטחים שנכבשו. בדו"ח מופיעים שמות יהודים שעמדו בראש המפעלים החיוניים לצבא. הודות למאמצים אלה הוקמו כבר ב-1942 מאות מפעלים שהתחילו להפיק מתכת, נפט ופחם. בכל המפעלים האלה עבדו אלפי יהודים. בשנת 1943 התחילו להקים באוּבֵּקיסטאן מפעל להיתוך מתכת. כ-3,000 פועלים עבדו בבניית המפעל, מהם כ-500 יהודים. בראש המפעל עמד המהנדס משה פרלוב.

אלפי יהודים תושבי המקום, וכן פליטים, עבדו בהקמת תחנות חשמל בקירגיזיה, בבתי-חרושת לסוכר, בהספקת נשק ותחמושת לחזיתות וכן בבתי-חולים ובמוסדות חינוך, שבהם הורגש מחסור בכוח עבודה.

גרמניה הנאצית עקבה אחרי המצב הכלכלי והחברתי בעורף הסובייטי. סוכנים עסקו בתעמולה בקרב עמי בריה"מ. הם הפיצו שמועות שקר, בין היתר שכאילו היהודים ברחו הראשונים, שדדו את הבאנקים וכו'.

ממקורות סובייטיים רשמיים ידוע שבספטמבר ובאוקטובר 1941 היו התנגשויות בגבול הסובייטי עם כנופיות שניסו לחדור לשטח הסובייטי מאפגאניסטאן. היו מקרים של הסתה אנטי-סובייטית בין הקירגיזים בהרי פאמיר. בסוף 1941 ובהתחלת 1942 היו התנגשויות על הגבול עם איראן, כאשר 6 כנופיות ניסו לחדור לבריה"מ. על פעילות ריגול מוגברת של הגרמנים בגבול פרס-בריה"מ מספר יהושע גולדנברג, יהודי יליד אוקראינה המערבית ששירת ביחידה סובייטית בגבול פרס-בריה"מ (ראה: „חיילים מספרים — קטעי זכרונות“, בתוך: פרופ' מ. מושקט [עורך], לוחמים יהודים במלחמה נגד הנאצים, תשל"א, עמ' 157).

רגשות אנטישמיים חדרו, כמובן, גם בקרב עמי אסיה התיכונה. אך עובדה היא שבימים קשים אלה היו לעם היהודי גם ידידים רבים מבין עמי אסיה התיכונה. המשורר האוּבֵּקי גאפור גולאם כתב בימים גורליים אלה את שירו „אני יהודי“ (תשובה להיטלר). מקרב האינטליגנציה נמצאו לא מעטים שהסבירו לציבור את פשר התעמולה הנאצית.

האיזור הצבאי האסיראני התיכון היה אחד החשובים ביותר בעורף הצבא האדום. רבבות חיילים שגויסו עברו בו אימונים לפני צאתם לחזית. בערים היו מרכזים גם בתי-ספר וקורסים צבאיים. חסרים נתונים לקביעת מיספרם של היהודים

שהתגייסו באסיה התיכונה ולחמו בפועל במלחמה, אבל אין ספק כי מדובר בעשרות אלפי חיילים. הם שירתו בחיל-הרגלים, בשריון, בתותחנים ובחיל-ההנדסה. בין המגויסים באסיה היו יהודים מקומיים בני שתי העדות וכן פליטים. לא היתה כמעט משפחה יהודית שאחד מאנשיה לא שירת בצבא או בגדודי-העבודה החצי-צבאיים. בסוף 1941, כאשר התחילו לארגן את הדיביוזות הליטאית, הלאטבית והאסטונית גויסו מאות יהודים יוצאי הרפובליקות הנ"ל. ליד הפיקוד הצבאי של איזור אסיה התיכונה הוקמה ועדה מיוחדת שעסקה בגיוסם. ב-1944 התחילו לגייס לצבא האדום פליטים יוצאי אוקראינה וביילורוסיה המערבית. בהתחלת המלחמה היה הקו הכללי של השלטונות לא לגייס את הפליטים מאזורים אלה ורבים היו מאוכזבים מפקודה זו. חלק קטן מיהודי פולין גויסו ב-1941 לצבא הפולני תחת פיקודו של הגנרל אנדרס ויצאו בחודשים מאי-יוני 1942 לפרס. ב-1943 גויסו רבים מיהודי פולין לצבא הפולני תחת פיקודו של הגנרל ברלינג. בין המגויסים לצבא האדום היה חלק ניכר מבני הנוער היהודי שנולד בבריה"מ אחרי מהפכת אוקטובר וחונך בבתי-ספר סובייטיים.

בין הנוער היהודי שגויס בשנות המלחמה באסיה התיכונה היו רבים שהצטיינו ונעטרו בעיטורים, לרבות הגבוה ביותר בצבא האדום: „גיבור ברית-המועצות“. נזכיר אחדים: סמל שמעון גלפרג, יליד טאשקנט, גויס ב-1942, נפל על הנהר דנייפר ב-23.9.1943; סגן פריגור ולדימיר, גויס ב-1944 בזארבולאק שבמחוז סאמארקאנד, נפל בקרבות בלאטביה (הוא נולד בקייב והגיע בשנות המלחמה עם אמו לאסיה התיכונה. גם אביו שירת בצבא); סגן-משנה ישראל יעקובובסקי, נולד ב-1924 בצ'רקאסה שבאוקראינה, משפחתו הגיעה עם זרם הפליטים לסאמארקאנד, ב-1942 גויס לצבא האדום, הצטיין בקרבות בחצי-האי טאמאן ובקרים, נפל בקרב באיזור הים הבאלטי ב-10.4.1944; יבלח"א סגן-משנה ירחמיאל פלונשטיין, נולד בחארקוב ב-1924, גויס בסאמארקאנד, הצטיין בקרבות באיזור קרץ'.

- The future of surviving remnants of the Jewish communities at the end of World War II, and their involvement in the struggles for Zionist realization, occupies both the heads of the Jewish Community in Palestine and the Zionist Movement. For a reflection of this surviving remnant, as seen by the leadership, based on authentic source documentation from those days, a chapter of a comprehensive study by **Yehiam Weitz** of the Yad Vashem Authority is included.
- The late **Johanan Ginat** (Hans Gertner), the head of the Youth Aliya Offices in Europe in 1946–48, presents a treatise that discusses Jewish Education in Germany in the 1930's, with the rise of the Nazis to power and the implementation of the racial decrees. A result was the expulsion of the Jews from the formal educational system. While the Jewish community, which was involved and rooted in the German educational framework, it quickly overcame its awe and adjusted itself to the reality. A result of this was the return to their Jewish origins.
- **Avraham Kalban**, an immigrant from the USSR, introduces facts from Soviet sources concerning demographic issues. With their assistance he offers some chapters from Jewish history in Soviet Asia during the Second World War.
- **Avraham Margalio**, of the Institute for Contemporary Jewry of the Hebrew University in Jerusalem, presents here a treatise that discusses the trade and professional changes and productivization process as a base for discussions among German Jews, with the rise of the Nazis to power. The eviction of the Jews, who were amongst the cultural economic elite, from their businesses and economic classes, created a rising interest in emigration and professional revisions. This piece of research accumulates the facts from different sources and contributes to an understanding of this facet of Jewish life.

Documentation

- **Sarah Bikel** arrived in June 1944 with her 8 year old daughter, Chana, to the Slovakian town of Zilinia, after they succeeded to escape from the railway station at Auschwitz, where they had come to, together with a despatch of Jews from Munkatch. The evidences of the mother and daughter have been received separately, without one knowing of the evidence of the second, and they complement each other. **Zvi Erez** edited and verified the evidences and added some clarifying comments.
- Jews who were in the Terezienstadt Concentration Camp were transported in 1943 to Auschwitz. Not as usual, they did not get processed either for selection or destruction — but were interned in a special camp. This was a phenomena that raised some surprise. **O. D. Kulka**, of the Hebrew University in Jerusalem has done some research into the RSHA Documents which were made available for this purpose and with their help he has attempted to interpret the motives that led to the establishment by the Nazis of this special camp.